

Francisc Pall

*Diplomatica latină
din Transilvania medievală*

Ediție îngrijită și studiu introductiv de Ionuț Costea

Argonaut
2005

© ARGONAUT, 2005

CUPRINS

Nota editorului.....	7
Francisc Pall și laboratorul istoricului	8
Cancelaria voievodatului Transilvaniei la începutul secolului al XIV-lea	44
Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI-XV).....	59
Cronologia documentelor privind Transilvania (sec. XI-XV) ...	198
Contribuții la problema locurilor de adeverire din Transilvania medievală (sec. XIII-XV).....	274

DIPLOMATICA LATINĂ CU REFERIRE LA TRANSILVANIA (SEC. XI-XV)

Originalele documentelor privind istoria României, seria C. (Tansilvania) sunt scrise în latinește (cu excepția câtorva acte germane privitoare la teritoriul săsesc). Ele sunt emise, în cea mai mare parte, fie de cancelaria regală sau de alte cancelarii ungurești, din afara teritoriului României, fie de cancelaria voievodală sau vicevoievodală și de cele ale deosebitelor instituții sociale, politice, administrative și bisericesti din Transilvania. O altă parte, mai mică, dar nu mai puțin importantă, din aceste documente emană de la cancelaria papală.

Într-o bună parte a epocii feudale, la care se referă materialul documentar din această serie, limba latină era în Ungaria și Transilvania limba vieții de stat, limba culturii clasei stăpânitoare și limba cultului catolic. Ținând seama de acest fapt, se explică de ce documentele seriei Transilvania se încadrează, în ceea ce privește caracteristicile lor, în diplomatica latină medievală (precum și în cronologia apuseană, paleografie latină, sigilografie și alte discipline auxiliare, strâns înrudite cu diplomatica)¹.

¹ Majoritatea trimiterilor din notele prezentului studiu se referă – după cum e și firesc – la colecția *DIR*, seria C (Transilvania), prescurtată *Doc. priv. ist.Rom.* E vorba de materialul în parte apărut (veacurile XI – XIII, vol. I-II, București, 1951-1952; veacul XIV, vol. I-IV, București, 1953-1955), în parte gata pentru tipar (veacul XIV, vol. V-VI) ori în pregătire pentru tipar (veacul XIV, vol. VII). În cazul volumelor apărute trimiterile se fac la pagini (ca și în celealte studii apărute în volumul de față). Când pe aceeași pagină figurează mai multe documente sau regeste purtând aceeași dată, se citează și numărul piesei respective. Firește în cazul volumelor V-VII, nu s-a putut indica deocamdată decât data documentelor. Pentru documente perioadei 1381-1437 a căror prelucrare este în curs întrucât atunci când se pregătea acest studiu nu se cunoștea încă precis economia și momentul apariției volumelor, referințele s-au făcut după colecțiile de documente publicate sau după fondurile arhivale în cazul materialului inedit.

In legătură cu materialul acestei serii va trebui să studiem sau în unele cazuri cel puțin să atingem în paginile care urmează un mare număr din problemele, variate și complexe de diplomatică latină medievală.

Firește, ținând seama de destinația acestui studiu, care apare într-un volum introductiv menit să lămurească materialul documentar al unei publicații, nu vom putea trata toate problemele din domeniul acestei discipline, ci ne vom limita la acela pe care le pune materialul însuși pentru o perioadă dată (de la sfârșitul secolului al XI-lea până la sfârșitul deceniului al treilea al secolului al XV-lea). Altfel ar trebui să-i dăm o întindere prea mare și să ne abatem de la scopul propus.

Încercarea de față, care se întemeiază pe rezultatele de până acum ale cercetărilor de specialitate, căutând aplicarea lor la materialul foarte vast și variat al seriei Transilvania – nu fără a le aduce unele îndreptări și alte contribuții, - poate fi considerată și ca un studiu preliminar în vederea unei lucrări mai ample și sistematice de diplomatică latină și de cronologie apuseană (cu privire mai ales la istoria României), care lipsește până acum în literatura noastră istorică.

Denumirile generale ale documentelor

Termenii generici cu care sunt denumite documentele privind istoria României seria C (Transilvania) sunt:

1) *Littere* (uneori la singular: *littera*, scrisoare)² este denumirea cea mai frecventă a documentului, a actului în genere. De obicei ea este însoțită de un alt termen care îi precizează cuprinsul: *littere citatorie*, *l. preceptorie* [scrisoare de chemare, scrisoare de poruncă] etc. Dar alături de specificarea cuprinsului poate fi vorba și despre formă. Acesta este cazul a două mari categorii de acte: *littere patentes* [scrisoare deschisă] și *littere cluse* [scrisoare închisă]. În seria Transilvania întâlnim des expresia *littere alphabeto intercise* (*incise*, *abcise*) și uneori *littere alphabeto per medium bipartite* [scrisoare tăiată în două pe mijlocul

² Respectăm ortografia originală a documentelor seriei Transilvania în ceea ce privește folosirea lui *e* simplu în locul diftongilor clasici *ae* sau *oe*, care nu se întrebunțau în perioada îmbrățișată de aceste documente (sfârșitul secolul al XI-lea și primele patru decenii ale secolului al XV-lea). Unii autori moderni folosesc această ortografie clasică în mod arbitrar, iar alții sunt inconsecvenți, oscilând între ea și ortografia medievală.

literelor alfabetului], precum și alte variante, în cazul chirografului (*chirographum*)³.

În cancelaria papală termenul de *littere* este folosit și în înțelesul mai restrâns, în opoziție cu *privilegium* care – ca și denumirea de *littere privilegiales* – poate să se refere la orice act întocmit în formă solemnă, prin care se asigură un drept cu caracter perpetuu sau se dă o dispoziție definitivă.

2) O altă denumire generală este *instrumentum*, dar și aceasta poate avea un sens special: de act privat sau act notarial. În materialul nostru se întâlnește și expresia *litteralia instrumenta* sau *munimenta* (mai rar: *litteralia munimina*), având înțelesul de acte scrise⁴, în timp ce *instrumentum publicum* este de obicei actul emis de un notar public⁵.

3) *Pagina*⁶ și *scriptum*⁷ în materialul seriei Transilvania sunt denumiri date mai ales actelor solemne, privilegiilor, în timp ce *carta* (*charta, quarta*) este un termen generic⁸ ca și în diplomatica apuseană. Însă în documentele noastre *carta* se întâlnește mai des cu înțelesul de pergament, pe care este scris actul⁹

³ Asupra acestuia, vezi mai jos, p. 25-26.

⁴ Doc. 21 mai 1347, *DIR*, C, XIV, vol. IV, p. 661; 4 mai 1358, *ibid.*, vol. V. Trimiterile acestea, ca și cele ce vor urma, caută să facă doar câteva exemplificări concludente.

⁵ Doc. 4 mai 1328, *ibid.*, vol. II, p. 253 urm.; 30 octombrie 1357, vol. V. Cf. și doc. <8 ianuarie – 9 iulie 1309>, vol. I, p. 106. Vezi mai jos, p. 38.

⁶ Termenul de *pagina* e characteristic clauzei *Nulli ergo* din scrisorile papale solemne (*littere cum filo serico*) și din bulele propriu-zise: doc. 20 dec. 1191, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI-XIII, vol. I, p. 11; vezi și alte exemple, p. 239 și n. 3. Pentru *pagina* în actele regale și ale locurilor de adeverire (de obicei în sens de privilegiu), cf. doc. <înainte de 10 iulie> 1291, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 376 urm.; 12 august 1315, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 368 urm.; 24 apr. 1370, vol. VI.

⁷ În sens de privilegiu: doc. 29 (corect: 30) iulie 1289, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 260 urm.; 3 mai 1344, *ibid.*, XIV, vol. IV, nr. 233; 1 iulie 1366, vol. VI. În sens de declaratie scrisă în legătură cu un proces: doc. <8 ianuarie – 3 iulie 1309>, vol. I, p. 104-105.

⁸ În sensul de act de adeverire a unui schimb de moșii: 14 sept. 1299, Documentele privind istoria României, XIII, vol. II, p. 468; ca scrisoare de apel bisericesc, vezi mențiunea din doc. 1306, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 46. În sensul de scris. de alegere ca episcop: doc. <10 dec. 1308 — 2 iulie 1310>, *ibid.*, p. 72.

⁹ Doc. 15 iulie 1320, *ibid.*, vol. I, p. 368 urm.; 1 ian. 1322, vol. II p. 25 urm.; 12 ian. 1379, vol. VII; cf. Szentpétery Imre, *Magyar oklevéltan* [Diplomatica maghiară], Budapest, 1930 (prescurtat: *Oklt.*), p. 251: *pergamentis seu cartis.*

4) *Epistola*¹⁰, *registrum*¹¹, *cedula*¹², ba chiar *sigillum*¹³, *codex*¹⁴ și *carmen*¹⁵ se folosesc, la rândul lor, în sensul de act.

Uneori carta are sensul restrâns de chirograf. Pentru designarea generică a documentelor se folosește și diminutivul *chartule* (doc. din 1299, *DIR.*, G, XI—XIII, vol. I, p. 172 urm.).

¹⁰ Doc. 20 aug. 1357, *ibid.*, XIV, vol. V.

¹¹ Doc. <circa sept. 1369>, *ibid.*, vol. VI; 29 martie 1378, *ibid.*, vol. VII; doc. 6 oct. 1437, despre cea de a doua Întelegere dintre nobili și tărani, transcris de conventul din Cluj-Mănăstur, 10 oct. 1437, Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privitoare la istoria Românilor*, I2, București, 1890, p. 623 urm. Firește termenul se folosește mai ales cu înțelesul său special, de registru de acte sau uneori cu acela de listă de amenzi: doc. din 1316 (mai probabil: 1326), *DIR.*, C, XIV, vol. I, p. 246 urm.; 15 iulie 1335, Georgius Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae [Codicele diplomatic al Ungariei]*, VIII, 4, Buda, 1832, p. 133-136 (regest, *DIR.*, C, XIV, vol. III, p. 355). Cf. și Hajnik Imre, *A magyar birósági szervezet és perjog az Árpád-es a vegyesházi királyok alatt* [Organizația judecătorească și dreptul procesual maghiar În timpul regilor din dinastia arpadiană și din cea mixtă], Budapest, 1899 (prescurtat: *Birósági szerv.*), p. 445, nr. 23 și p. 446. Poate să aibă și sensul de lista de răufăcători, prezentând în acest caz de obicei grafia: *legistrum*. Cf. între altele, doc. 29 apr. 1370: *unum proscriptum in registro denigratum* [unul trecut «cu negru» în registru], fiind pus în afara legii, *DIR.*, C, XIV, vol. VI. Cf. 7 nov. 1363, *ibid.* *Registrum* mai poate avea sensul de însemnare (vezi și mai jos, p. 190).

¹² Menționată în actele de proveniență apuseană: doc(<8 ian-3 iulie 1309>, *Doc. priv ist. Rom.* C, XIV, vol. I, p. 112 (cu înțelesul de însemnare îmtărită cu pecete) 17 oct. 1345, *ibid.*, vol. IV, p. 643.

¹³ Doc. 1231, *ibid.*, XI-XIII, vol. I, p. 254 urm.

¹⁴ Doc. 12 martie 1372, *ibid.*, XIV, vol. VII.

¹⁵ Doc. 26 iunie 1387, 6 iunie 1397, emise de regele Sigismund, *Ub.=Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, publ. de Franz Zimmermann, Carol Werner și Georg Müller, II, Sibiu, 1897, p. 614-615 și Hurmuzaki-Densușianu, I2, p. 394—396; 17 iulie 1387 (dat de regina Maria), transumpt în actul aceleiași din 25 iulie 1387. Arh. ist. a Filialei Acad. R.P.R. din Cluj, CCVI; tot 25 iulie (două acte, unul emis de Sigismund, celălalt de Maria), *Oklevéltár a... Bánffy család történetéhez* [Document... priv. la ist. familiei Bánffy], ed. Varju, E. I, Budapest, 1908 (presc. *Bánffy*), p. 406-408; Hurmuzaki-Densușianu, I2, p. 305; 20 noiembrie 1435, Hațeg, scrisoare deschisă voievodală, Maria Holban-Virginia Sacerdoțeanu, *Culegere de facsimile, seria latină*, București, 1942, pl. III (publ. cu greșeli și omisiuni în Hurmuzaki-Densușianu, I2, p. 592—594). E de observat în legatură cu acest

5) Asupra altor denumiri mai speciale, ca *mandatum* [mandat, uncă], *missiles* [misive] etc. vom reveni în legatură cu diferitele cii de acte juridice sau de alt¹⁶ caracter.

Formele în care s-au transmis documentele

Formele în care ni s-au păstrat actele sunt multe. Vom trece aici evistă doar pe cele întâlnite în materialul seriei Transilvania.

1) O formă de act premergătoare originalului este conceptul *ta, minuta, imbreviatura*). În cancelaria papală redactarea actelor se ea, probabil de la început, pe baza unei ciorne, care se transcria apoi curat și actul se expedia în această formă, ca original. Cu secolul al '-lea s-a început să se păstreze în această cancelarie în chip oficial șeptele unor categorii din acte¹⁷. Actele notariale erau întocmite de arii publici în temeiul unor concepte rezumative¹⁸, redactate, de la un ment dat (în Italia cam din sec. al XII-lea), în registre (*protocolla*¹⁹). cancelaria imperială din Apus însă actele se scriau dintr-o dată (mai s înainte de sec. al XIV-lea) fără concept prealabil, cel mult pe baza

ument că cuvîntul *carmen* și în general redactarea sa bombastică, scrierea rită (*scriptura longior*) a primului rând și calitatea foarte subțire, mătăsoasă, ergamentului sunt neobișnuite în epoca aceasta, mai ales pentru actele evodale. În schimb cerneala, forma literelor și pecetea nu reprezintă semne suspiciune. O comparație a originalului (păstrat la Arhivele Statului, curești, donații, pach. VIII, doc. 1) cu un mandat al aceluiași emitent, evodul Ladislau Csáky, dat la 18 oct. 1435, în Hațeg (Arh. ist. cit., Kamuti), arată că e vorba de același scrib și de aceeași pecete. Unele din elementele bișnuite de mai sus se explică probabil prin imitarea, fără prea mult cernământ, a unui model, a unei scrisori regale deschise de la sfârșitul sec. al V-lea (cf. de ex. documentele citate, din 26 iunie, 25 iulie 1387 și 5 iunie 17).

Vezi mai jos p. 28 urm.

Alain de Boüard, *Manuel de diplomatique française et pontificale*, I, Paris, 19.

Doc. 22 sept. 1390, Fejer, X, 1, Buda, 1834, p. 636 urm.: *in notam recepi* [am t-o în însemnarea <mea>]

Doc. 27 aug. 1401, *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae strantia* [Documente de la Vatican privind istoria regatului Ungariei], Iașe, 1889, seria I torm. IV, p. 604—605.

unor însemnări sumare. De aceea, ele prezintă uneori numeroase îndreptări²⁰. Se pare că adeseori tot fără ciornă se întocmeau actele și în unele cancelarii ungurești, care de asemenea poartă corecturi²¹. Dar despre locurile de adeverire (cum erau capitlurile și o serie de conventuri) se știe că începând cu sec. al XIV-lea își redactau documentele pe baze de concepte²².

S-au păstrat unele concepte și din cancelariile ungare. Exemple de documente transmise în această formă se găsesc și în seria Transilvania²³. Însă conceptele în multe cazuri n-au fost păstrate, căci aveau un caracter efemer, de scriere preparatorie, ce-și pierdea valoarea o dată cu trecerea ei pe curat.

2) Forma cea mai completă a actului este originalul (*originale, auto-graphum*). Tot la original se referă și expresiile *in specie*²⁴ *specietenus*²⁵. Își în cazul documentelor latine medievale era frecvent obiceiul de a se redacta un act în mai multe originale ca o măsură de precauție, pentru că prin pierderea unuia să nu dispară mărturia acțiunii juridice înseși pe care o cuprindea. Astfel bula de aur din 1222, după cum se arată chiar în cuprinsul ei, a fost scrisă în şapte exemplare²⁶.

²⁰ Harry Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, ed. II, vol. II, 1, Lipsca, 1915, p. 138-145.

²¹ Szentpétery, *Oklt*, p. 176-177, 220; cf. doc. 16 oct. 1364 și 24 mai 1366 (act voievodal), *DIR*, C, XIV, vol. VI; 13 noiembrie 1380 (concept redactat în numele judeului curții regale și modificat ulterior ca act regal), vol. VII. Alte exemple la Janits Iván, *Az erdélyi vajdák igazságsgolgáltató es oklevéladó működése 1526-ig* [Activitatea judecătorească și ca emitenți de documente a voievozilor Transilvaniei până la 1526], Budapest, 1940, p. 75.

²² Franz Eckhard, *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*, în Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Innsbruck IX <supliment> 1915 p. 468-471.

²³ Doc. cu data aproximativă: înainte de 30 mai 1328—1330>. *DIR*, C, XIV, vol. II, p. 241 urm.; cf. observația editorilor publicației Ub. (Fr Zimmermann și C. Werner), I, Sibiu, 1892, p. 421; <1342-1343 după 3 mai> Doc. priv. ist Rom C, vol. IV, p. 81-82.

²⁴ Doc. 16 apr. 1338, *ibid.*, vol III p. 459 urm.; 6 martie 1348, *ibid.*, vol IV, p. 418

²⁵ Doc. 26 apr. 1319, Pesty Frigyes, *A szörenyi bánság* [Banatul Severinului] Budapest, 1878, p. 19 urm.; 21 apr. 1380 vol. VII.

²⁶ *DIR*, C, XI -XIII, vol. I, p. 189 urm. Exemple asemănătoare de acte regale: doc. din 1217 și sept. 1233 (*ibid.*, p. 164 urm. și 264 urm.). Act arhiepiscopal în două

Uneori chiar natura documentului impunea această multiplicitate: contractele, tratatele de alianță, de pace etc. se întocmeau în atâtea exemplare originale câte erau părțile interesate. Dar nu numai în acte bilaterale sau multilaterale, ci și în cazul actelor unilaterale, adresate însă unui număr de destinatari, se emiteau mai multe originale. Ele se deosebeau doar în ceea ce privește adresa, unele apelative sau formule protocolare și cuvenitele schimbări de construcție. Acesta e bunăoară cazul unor bulle papale²⁷, după cum arată și mențiunile: *in eundem modum, in eodem modo, simili modo* [în același fel, în chip asemănător] din registrele pontificale. De ex. numirile de episcopi, în afara de beneficiari, se aduceau și la cunoștința arhiepiscopilor ai căror sufragani (subordonați) erau aceștia, precum și la aceea a regelui, a credincioșilor din diecezele respective etc²⁸.

Documente în două sau mai multe exemplare originale erau și chirografele. Locurile de adeverire, după cum vom vedea, păstrau în arhivele lor după anumite acte eliberate un exemplar (*paria litterarum*) din asemenea originale²⁹, în cazul când nu-și făceau copie chiar în registrele lor. După aceste dublete³⁰ sau multiple de original ori după copiile de registru³¹ locurile de adeverire eliberau transcrieri (transumpturi) autentice³².

exemplare: doc. 17 noiembrie 1343, *Doc. priv. iat. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 161 urm. Act orașenesc (Bistrița), tot în 2 exemplare, de același scrib dar cu unele deosebiri: doc. 6 ian. 1367 *ibid.*, vol. VI. Cf. Ub., II, p. 280-283.

²⁷ Doc. 17 febr. 1226, *DIR.*, C, XI-XIII, vol. I, p. 226, cf. p. 223 urm. Vezi și 13 dec. 1223, *ibid.*, p. 202.

²⁸ Doc. 15 iulie 1345, *ibid.*, vol. IV, p. 247 urm.; 24 ian. 1396, *Mon. Vat. Hun.*, Budapest, 1881, Seria I, vol. III, p. 310-311.

²⁹ Doc. 4 apr. 1343 și 14 sep. 1347, *DIR.*, G, XIV, vol. IV, p. 122-123 și 397-400. *Dar paria sau par* poate să aibă și sensul de copie (autentică): *copia seu aliud par eiusdem privilegii* [copia sau un alt exemplar al aceluui privilegiu] în doc. 8 iunie 1344, *ibid.*, p. 192. Aici, după cum rezultă din context, e vorba de o copie autentică, o transcriere a originalului, întărită cu pecete (cf. și doc. 24 apr. și 8 mai 1352, *ibid.*, vol. V). Pentru *paria* în cancelaria voievodală vezi Janits, p. 75.

³⁰ Doc. 22 iunie 1313, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 215 urm

³¹ Doc. 20 aug. 1284, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 263, cf. p. 250 urm.; doc. 30 dec. 1360, *ibid.*, XIV, vol. V.

³² Szentpétery, *Okt.*, p. 127, 129—131.

Există în seria noastră unele forme de act, ca reînnoirea și confirmarea, care uneori sunt variante ale originalului, iar alteori ale copiei autentice³³.

3) O altă formă de act, care reprezintă însă un stadiu ulterior originalului, este copia (*copia*). În materialul seriei Transilvania ea este de mai multe feluri:

a) Astfel transumptul (*transumptum*) sau transcrierea (*transcriptum*) este varianta cea mai obișnuită în Transilvania și în Ungaria medievală a copiei autentice, adică a trecerii cuprinsului textual al unui act în întregime sau uneori numai în parte³⁴ într-un alt document de către un for (papa, rege, voievod, loc de adevărire, notar public etc.), care adeverește acest fapt, conferind sub pecete autentică și o valoare legală transcrierii³⁵. O bună parte din documentele seriei noastre ni s-a transmis în formă de transumpt. Cancelaria regală emitea transumpturi încă din prima jumătate a sec. al XIII-lea³⁶. «Transumarea (*transsumptio*) este trecerea verbală, iar nu după sens, a unui privilegiu într-un alt privilegiu», observă faimosul jurist al Ungariei feudale, Werböczy, la începutul sec. al XVI-lea³⁷. Totuși în Ungaria și Transilvania medievală transumptul nu putea înlocui complet originalul. În proces el avea o valoare probatorie, dacă aceasta era recunoscută de partea adversă, care putea însă pretinde oricând prezentarea actului în original (*in specie*³⁸). Nesatisfacerea acestei cereri atragea după sine,

³³ Vezi mai jos.

³⁴ Doc. 13 noiembrie 1357, *DIR.*, C, XIV, vol. V.

³⁵ Doc. 26 apr. 1231 (act papal cuprinzând în transumpt două doc. regale), *DIR.*, XI-XIII, p. 247 ; 17 si 27 aug. 1357, *ibid.*, XIV, vol. V. Transumptul se mai cheme în diplomatică apuseană *vidimus* (Oswald Redlich, introducere la Wilhelm Erben, *Urkundenlehre*, I, München-Berlin 1907, p. 35), fie că e vorba de un transumpt obișnuit (cf. doc. 15 martie 1280, eliberat de Rudolf, regele romanilor, *DIR.*, C, XIII, vol. II, p. 229), fie de o confirmare textuală în forma de transumpt.

³⁶ Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 512. Întâlnim, mai rar, cazuri când transumptul este eliberat în forma unui singur act de către două sau trei foruri care fac transcrierea împreună: doc. din <1296-1301>, *DIR.*, C, XIII, vol. II, p. 416 urm.; 13 aug. (cuprins într-un act din 13 sept. 1311, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 195 urm.). Analogii apusene: A. de Bouard, I, p. 183, n. I și p. 185, n. 1.

³⁷ *Tripartitum*, ed. Budapesta, 1897, partea a II-a, titlul 15, art. 1

³⁸ Doc. <1 mai 1347>, *DIR.*, C, XIV, vol. IV, p. 351 urm. 21; febr. 1366, *ibid.*, vol. VI.

pentru partea cealaltă pierderea procesului. Numai într-un singur caz putea să aibă transumptul o valoare probatorie necondiționată: atunci când regele, eliberând un astfel de act, scutea anume pe destinatar de obligația înfățișării originalului³⁹. Transumptul uneori, mai ales în sec. al XIII-lea, este precedat în actul de transcriere numai de o formulă inițială. De cele mai multe ori însă, el e încadrat de o formulă inițială care de obicei anunță transcrierea și de o alta, finală, care atestă autenticitatea originalului și exactitatea transcrierii⁴⁰.

În unele documente, de ex. în transcrieri (făcute de locuri de adeverire sau notari publici), în confirmări, sentințe, pot fi reproduse textual (după cum alteori se pot numai menționa sau rezuma) mai multe acte înfățișate de parole în cauză. În acest caz avem mai multe transumpturi însirate unele după altele⁴¹. Alteori aceste transumpturi multiple sunt încadrate unele în altele⁴².

În ce împrejurări se cerea eliberarea unui transumpt, adică transcrierea - sau, cum s-ar zice azi, legalizarea - unui act în formă de copie autentică? De obicei, atunci «când același act trebuia înfățișat în același timp în mai multe locuri; când se căuta a nu expune originalul, deteriorat sau fragil ori foarte prețios, unui risc prin trimiterea lui în

³⁹ Eckhart, *Glaub. One*, p. 510. Copia autentică se chemea uneori *exemplum*, de pildă, de către venețieni (doc. 16 sept. 1316, *DIR.*, C, XIV, vol. I, p. 254). Cf. și Cesare Paoli, *Grundriss zu Vorlesungen über lateinische Paläographie und Urkundenlehre*, ed. II, vol. III, trad., din limba italiană de K. Lohmeyer, Innsbruck, 1900, p. 333. Copia menționată în doc. 25 ian. 1332, emis de Iacob al lui Berengariu, strîngătorul dijmelor papale, nu putea fi decât tot autentică, după cum rezultă din context (*DIR.*, C, XIV, vol. III, p. 567).

⁴⁰ Pentru primul caz: doc. 14 sept. 1283 și <1296-1301>, *DIR.*, C, XIII, vol. II, p. 253 și 416 urm., cf. *Ub.*, I, p. 202-203 (acte ale locurilor de adeverire). Pentru cel de al doilea caz: doc. 16 martie 1287 (act capitular) și 22 febr. 1291 (act regal), *DIR.*, C, XII, vol. II, p. 280 și 365 urm. Vezi și exemplele citate mai sus, n. 1. Pentru diplomatica apuseană cf. A. de Boüard, I, p. 184.

⁴¹ Doc. din 1257 (cuprinzând în transumpt trei acte anterioare) și 28 dec. 1278 (cu cinci transumpturi), *DIR.*, C, XIII, vol. II, p. 24 urm., 197 urm.

⁴² Doc. 13 martie 1328, transumpt într-un act din 8 mai același an, care e cuprins într-altul din 23 mai 1330, iar acesta într-un privilegiu al capitlului din Alba Iulia, 16 apr. 1338, *ibid.*, vol. II, p. 250, 256, 310 urm.; *ibid.*, vol. III, p. 459 urm. Alt exemplu: doc. 20 sept. 1446 emis (la Sibiu) de notarul public Urban Petri, cuprinzând în transumpt alte cinci acte: 17 martie, 24 iulie și 12 aug. 1372, I, și 6 febr. 1373, *ibid.*, vol. VII.

locuri depărtate...»⁴³. În documentele noastre se invocă adeseori «primejdiile drumurilor» precum și alte motive. Alegem un exemplu: la 17 mai 1307, deci într-o vreme când Ungaria și Transilvania erau zbuciumate de cea mai cruntă anarhie feudală, capitul din Alba Iulia transcrie un act al capitlului din Oradea, din 26 ianuarie 1300, în favoarea magistrului Benedict zis Solum, care «ne-a aratat – spune primul capitul – scrisoarea deschisă a capitlului bisericii din Oradea, dată cu privire la dania sau dăruirea unei jumătăți a moșiei numite Ungurei (*Gerugurfaya*), cerându-ne stăruitor, cu prea smerite rugăminți, să punem să se transcrie cuprinsul ei cuvânt cu cuvânt, spre a o arata și înfățișa, dacă ar fi nevoie în altă parte, fiindcă din pricina primejdiilor drumurilor, a vremurilor turburi și a temerii pe care o are de dușmanii săi, îi este frică să poarte cu sine»⁴⁴. Aceeași stare tulbure a țării (*regni statum inpacatum*) e invocată de Ladislau de Borsa, fostul voievod al Transilvaniei, când în 1306, cere capitlului de Alba Iulia să-i transcrie un privilegiu emis de Ladislau (din neamul Kán), puternicul voievod pe atunci în slujbă, – pentru ca apoi ținând în locuri deosebite cele două exemplare, să le poată păstra e mai sigur»⁴⁵. Altul se temea ca originalul – tot un act voievodal – să nu-i fie furat, ceea ce ar putea atrage anularea drepturilor consfințite prin acel document. Uneori transumptul devinea necesar din cauza – amintită și mai sus – a stării deteriorate a originalului⁴⁶. Pe lângă motivele arătate, transcrierea era cerută adeseori «spre o mai mare chezăsie» a drepturilor cuprinse în actul original⁴⁷. Transcrierea sau mai bine zis «reînnoirea» actului în forma de transumpt era necesară și la schimbarea peceții locului de adeverire care emisese originalul. Aceasta a fost cazul actelor eliberate de capitul din Alba Iulia după pierderea peceții sale, cu ocazia distrugerii bisericii episcopale de către sași în 1277⁴⁸.

⁴³ Bresslau, ed. II-a, vol. I, Lipsca, 1912, p. 89-90

⁴⁴ DIR, C, XIV, vol. I, p. 50 urm. Formula *viarum discrimina* [primejdia drumurilor], se va întrebuița însă și mai târziu. De ex. doc. 16 apr. 1338, vol. III, p. 459 urm.; 28 martie 1360 (două acte), vol. V; 24 apr. 1370, *ibid.*, vol. VI. Aceeași idee exprimată în altă redactare: doc. 6 martie 1348, *ibid.*, vol. IV, p. 418.

⁴⁵ Doc. 18 noiembrie 1306, Pataki Jázsef, *Anjou királyaink és a két roman vajdaság* [Regii angevini și cele două voievodate românești], Cluj, 1944, p. 16.

⁴⁶ Doc. 7 iulie 1338, *DIR.*, vol. V.

⁴⁷ Doc. 6 martie 1348, *ibid.*, vol. IV, p. 418, cf. 17 si 27 august 1357, *ibid.*, vol. V

⁴⁸ Doc. din 1277, 1278 (două acte) și 16 martie 1287, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 187, 189-191, 286; 24 oct. <1344>, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 214 urm.

b) Un fel de transumpt este - cel puțin din punct de vedere formal - și actul confirmat sau confirmarea textuală (*confirmatio*) a unui act anterior prin încadrarea lui într-altul nou⁴⁹. Însă în timp ce transumptul obișnuit (eliberat bunăoară de un loc de adevărire sau de un notar public) are ca menire doar reproducerea exactă și garantarea autenticității unui act mai vechi (fie acesta chiar regal)⁵⁰ în cazul confirmării textuale transcrierea e făcută de obicei chiar de urmașul juridic al emitentului actului care trebuia confirmat sau de autoritatea superioară emitentului și de care depinde acesta, – cu scopul de a întări drepturile, de a reînnoi titlurile juridice care fuseseră acordate prin acel act. Prin urmare, deși formal confirmarea textuală e o variantă a transumptului (copiei autentice), în fond ea se poate considera ca o specie a confirmării și prin aceasta o variantă indirectă a originalului. Documente deosebit de importante din punct de vedere social și politic – cum sunt bula de aur din 1222, «diploma andreiană» din 1224 sau privilegiul regelui Bela al IV-lea din 2 iulie 1247⁵¹ – nu s-au păstrat numai în asemenea confirmări. Regii pot confirma danii ale înaintașilor lor⁵². Alteori regele întărește donații și învoielri făcute între supușii săi⁵³. De asemenea, acte regale mai vechi deteriorate, distruse sau pierdute pot fi reînnoite și întărite prin transcrierea lor în noi docu-

⁴⁹ Cf și Szentpétery, *Oklt.*, p.7. Pentru confirmarea textuală în diplomatica apuseană: A. de Boüard, I, p. 174-175. Ea e numită adeseori *vidimus* (Arthur Giry, *Manuel de diplomatique*, ed. a II-a, I, Paris, 1925, p. 20-27; A. de Boüard, I, p. 175-181) sau *inseriio* (Bresslau, II, 1, Lipsca, 1915, p. 305-308). Alteori sub *vidimus*, se înțelege, după cum am văzut, un transumpt obișnuit (cf. mai sus, p. 8, n. 1).

⁵⁰ Doc 31 dec. 1331, *DIR C*, XVI, vol II, p. 40, urm.; 18 ian. 1377 și 26 iunie 1379, *ibid.*, vol. VII.

⁵¹ *Ibid.*, XI-XIII, vol. I, p. 189 urm., 208 urm, 329 urm. Cu privire la discuțiile în jurul autenticitatii diplomei din 1224 a se vedea *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia* [Documente privind istoria românilor din Ungaria], ed. E. Lukinich, Budapesta, 1941 (prescurtat: *Documenta Valachorum*), p. 13-15.

⁵² Doc. 18 febr. 1355 în *DIR.*, C, XIV, vol V. (Ludovic I întărește o danie a lui Carol Robert).

⁵³ Doc. 17 oct. 1265, 26 noiembrie 1284, *ibid.*, XIII, vol. II p. 77 urm., 264 urm. 18 iunie 1377, *ibid.* XIV, vol. VII (întărește o danie a lui Carol Robert).

mente regești emanate de la urmașul emitentului⁵⁴. Sunt cazuri când emitentul (de pildă la schimbarea pecetii sale) întărește sau reînnoiește sub noua sa pecete propriile lui acte anterioare, cum este cazul regilor amintiți, după ce din deosebite motive au trebuit să-și înlocuiască pecetile de mai înainte: e vorba pe de o parte de pecetea dintâi a lui Carol Robert, întrebuițată de el între 1301-1322, apoi de cea «mijlocie», folosită de la 1323 și pierdută «din întâmplare» (*casualiter; quodam casu inopinabili*) «în părțile Țării Românești, adică în dezastrul de la Posada din 1330⁵⁵; iar pe de alta, ne referim la pecetea lui Ludovic I, care a fost furată la Ozora în Bosnia⁵⁶. Sigismund a trebuit să reînnoiască și el actele eliberate sub pecetea sa secretă, pierdută și aceasta «din întâmplare», în înfângerea de la Nicopole din 1396⁵⁷.

Tinând seama că documentele confirmate sunt tot un fel de transumpturi, uneori chiar și transcrierile obișnuite în formă de copii autentice, eliberate după actele lor mai vechi de către locurile de adeverire, se cheamă *renovationes et confirmationes*⁵⁸. Dar tot *renovationes* sunt și reînnoirile unor acte mai vechi, reproduse textual sau cu unele schimbări, fie cu data veche pe care o purta originalul (fiind vorba în acest caz de o variantă directă a originalului)⁵⁹, fie cu o dată nouă, ca o confirmare a unui act anterior.⁶⁰

⁵⁴ Doc. 9 ian. <1250>, *ibid.*, XI-XIII, vol. I, p. 337 urm. (data de an nesigură).

⁵⁵ Doc. 3 iulie 1334 și 2 noiembrie 1335, *ibid.*, XIV, vol III p.324 nr. 190, p. 326 urm.

⁵⁶ Doc. 30 mai 1364, *ibid.*, vol. VI; 18 iunie 1377, *ibid.*, vol III (întărește o danie a voievodului Transilvaniei). Cele șapte scaune săsești reînnoiesc și ele sub peceta lor cea nouă mai multe acte la 12 și 31 martie, precum și 11 (*ibid.*, vol. VII).

⁵⁷ Doc. 1 mai 1414, Fejer, X, 5, p. 460 — 465

⁵⁸ Mentiuni în doc. cit. din 24 oct. «1344», *ibid.*, vol IV, p. 214 urm.; 27 aug 1357 vol. V. Pentru *renovationes* în diplomatica apuseană cf. A. Boüard, I, mai ales p. 171.

⁵⁹ Doc. 10 iunie 1413, reînnoit probabil - după cum rezultă prin comparația scrisului - în anul 1454, *Ub.*, III, Sibiu, 1902 (publ. de Zimmermann, Werner și Müller), p. 570-571.

⁶⁰ Doc. din 1359 (emis de decanul Nicolae, reînnoit la 12 martie 1372 (*DIR*, C, XIV, vol. V; *ibidem*, vol. VII); <circa 23 sept. - 25 noiembrie 1374>, reînnoit la 6 iulie 1390 (*ibidem*, vol. VII; *Ub.*, II, p. 649).

Confirmările care rezumă sau menționează acte scrise sau acțiuni juridice mai vechi⁶¹ reprezintă și ele o variantă a documentelor originale, cunoscută atât în diplomatica apuseană⁶² cât și în cea slavo-română⁶³. Ele pot să reproducă textual (sau aproape) unele părți din acte anterioare (chiar când nu le amintesc pe acestea) sau să completeze danii făcute prin ele⁶⁴. În ceea ce privește diplomatica ungară, întâlnim și categoria de acte zise *nove donationes* (danii nouă). În acest caz e vorba fie de o confirmare regală a unor drepturi mai vechi pe care le-a avut donatarul sau înaintașii săi (cu o clauză care specifică acest lucru), fie de o danie regească, făcută acum pentru prima dată, a unor bunuri, indiferent că donatarul a avut sau nu mai înainte stăpânirea (*dominium*) asupra acestora. Cazul din urmă (adică al unei danii pentru prima dată) e frecvent, după cum observă Werböczy⁶⁵, în timpul regilor Ludovic I și Sigismund de Luxemburg. Se pare că în majoritatea cazurilor - aşa rezultă din context - donatarul sau înaintașii săi n-au stăpânit bunul dat «cu titlul de danie nouă»⁶⁶. În 1412 voievodul Știbor, în urma unui ordin al lui Sigismund, purcede în Transilvania la o verificare a documentelor din această categorie, emise de reginele Elisabeta și Maria, precum și de Sigismund însuși⁶⁷.

c) Multe din documentele publicate în seria Transilvania s-au păstrat înscrise în formă de copii în culegeri oficiale numite registre

⁶¹ Doc. din 1275, *ibidem*, XIII, vol. II, p. 174 urm.; 13 mai 1323, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 71 urm.

⁶² A. de Boüard, I, p. 173

⁶³ D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română din sec. XIV și XV*, în «Revista istorică română», V-VI (1935-1936), p. 261-262.

⁶⁴ Doc 1231 (confirmarea bulei de aur din 1222), *DIR.*, C, XI-XIII, vol. I, p. 247 urm.; 6 ianuarie 1291 (confirmarea unor privilegii, în urma pierderii actelor mai vechi - emise de Bela al IV-lea și Ștefan al V-lea - în năvălirea tătarilor din anul 1285), *ibidem*, vol. II, p. 354 urm. Pentru asemenea confirmări cf. Giry, I. p. 17 și n. 2.

⁶⁵ *Tripartitum*, partea I, titlul 37

⁶⁶ Doc. 20 martie și 14 mai 1360, *DIR.*, C, XIV, vol. V; 3 iunie 1387, *Bánffy*, p. 396-398 (cf. și p. 406 - 408, 430 - 433); 18 oct. 1409, Hurmuzaki Densișianu, I2, p. 462-463. În legătură cu acest act cf. Elekes Lajos, *Hunyadi*, Budapest, 1952, p. 76 (care arată că donatorul, Voicu, tatăl lui Ioan de Hunedoara n-a stăpânit mai înainte posesiunea Hunedoara, primită ca «danie nouă»).

⁶⁷ Jantis, p. 22.

(*regestra, regesta*). Actele - măcar o parte din ele - erau introduse în registre încainte de a fi înmânate destinatarilor. Înregistrarea se făcea fie prin reproducerea integrală a documentelor, fie mai ales cu prescurtarea unor formule stereotipe⁶⁸, sau în sfârșit în formă de rezumat. Registrele aveau menirea să asigure păstrarea actelor - a celor pe care cancelaria avea interesul să le păstreze - pentru a putea fi eliberate din nou la nevoie sau verificate, precum și spre a permite emitentului ținerea evidenței treburilor sale administrative, juridice, politice. Faptul înregistrării se nota de cancelarie pe actul eliberat. Majoritatea documentelor medievale ale cancelariei pontificale care privesc Transilvania ni s-au transmis în formă de copii de registru (publicate de A. Theiner și de alții). Dar o bună parte din registrele acestea nu sunt nici ele originale, ci copii, adică registre transcrise. Sub influența curiei papale - care avea cancelaria cea mai bine organizată și cea mai vastă din Europa apuseană - obiceiul de a ține registre⁶⁹ s-a introdus și în celealte cancelarii. Locurile de advertere din Oradea, Alba Iulia și Cluj-Mănăștur țineau de asemenea registre, ca și cancelaria regală, aceasta din urmă începând cu perioada angevină⁷⁰. «Registrul de la Oradea» - care printre procese verbale cuprinde și copii de acte⁷¹ - este din primele decenii ale sec. al XIII-lea. Capitolul din Oradea continuă să țină registre și mai târziu, după cum rezultă din unele mențiuni de la sfârșitul aceluiasi secol⁷². Din registrele capitlului din Alba Iulia ni s-au păstrat fragmente originale din prima jumătate a sec. al XIV-lea. Aceeași constatare se poate face pentru conventul din Cluj-Mănăștur începând de pe la anul 1420, iar de la 1438 registrele acestuia ni s-au transmis aproape fără lipsuri⁷³.

⁶⁸ Doc. 12 martie 1287, DIR., C, XIII, vol. II, p. 282 urm. Cf. p. 291 urm.

⁶⁹ Doc. 20 dec. 1191, DIR, C, XI-XIII, vol. I, p. 11 (unde se amintește de registrul papei Clement al III-lea). Cf. p. 244 (registrul papei Grigore al IX-lea; doc. în care se face această mențiune e o repetiție aproape textuală a actului din 1191).

⁷⁰ Eckhard, *Glaub. Orte.*, p. 476-479; Szentpétery, *Oklt.*, p. 181-182, 219.

⁷¹ DIR., C, XIII, vol. I, p. 58, nr. 69, p. 81, nr. 162, p. 121-123, nr. 310-312.

⁷² Doc. 14 sept. 1283 și 1298, *ibid.*, vol. II, p. 253 și 438 urm. (actul din urmă e transcrierea de către cap. din Oradea, pe baza registrului său, a unui act emis de conventul din Dealul Orăzii).

⁷³ Eckhart, *op. cit.*, p. 479. Pentru Alba Iulia vezi mai jos și p.80, n. 10. Despre registrul acestui capitlu se face mențiune și în doc. 21 febr. 1366, DIR., C, XIV, vol. VI.

La începutul sec. al XV-lea se amintește și registrul «capitlului» (decanatului) din Sibiu⁷⁴.

d) Formularele de acte (*formule, formularia*) și tratatele de stil notarial păstrează de asemenea un număr de copii de documente autentice, pe lângă cele fictive, de care - de unele ca și de celealte - se foloseau notarii de cancelarie și învățăceii lor ca modele de acte în activitatea lor. Dar în majoritatea cazurilor aceste acte sunt reproduse în formă trunchiată, cu omiterea datelor individuale (nume de persoane și de locuri, date statistice), adică tocmai a acelora care ar fi mai prețioase pentru cercetător. Câteva asemenea culegeri de formulare din secolele al XIV-lea și al XV-lea, privitoare la Ungaria, au fost publicate de Martinus Georgius Kovachich, *Formulae solemnes styli*⁷⁵.

e) În afara de copiile autentice de deosebite feluri care au fost trecute în revistă, unele din documentele seriei Transilvania s-au transmis în forma de copii simple sau libere⁷⁶, mai vechi sau moderne, care nefiind înzestrate cu formele legale de autenticitate n-aveau valoare juridică. Valoarea lor documentară se stabilește prin critica internă: istorică și filologică.

Numerouse asemenea copii simple s-au păstrat în colecții manuscrise ale unor învățați, (în deosebi din secolul al XVIII-lea, cum sunt colecțiile Hevenesi, Pray, Kaprinai, Cornides, iar cu specială privire asupra Transilvaniei, aceea a lui Șincai și a altora, mai ales a lui Iosif Kemény. Acesta era însă nu numai un pătimăș strângător de documente, ci, după cum vom vedea, și un falsificator înrăit, ceea ce trebuie să impună cercetătorului multă prudență în folosirea pieselor din colecția sa, spre a putea deosebi în ea documentele autentice de cele false. Unele din copiile eruditilor amintiți sunt prețioase chiar și astăzi, fiind făcute după piese care se află în arhive greu accesibile sau ale căror originale între timp s-au pierdut. Se găsesc printre ele chiar și documente

⁷⁴ Doc. 3 iulie 1414, *Ub.*, p. 604 urm. Vicarul general (un arhidiacon canonic) judecând asistat uneori de alți canonici din capitlu, în pricini de competență «forului spiritual» (al justiției eclesiastice), avea un registru în care erau trecute declarațiile martorilor (doc. 4 ian. 1379 și 6 iulie 1371, *DIR.*, C, XIV, vol. VI și VII).

⁷⁵ Pesta, 1799

⁷⁶ Doc din 1181, *DIR.*, C, XI-XIII, vol. I, p. 6 urm.; 15 mai 1342, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 88 urm.

inedite⁷⁷. Dar în general aceste transcrieri sunt foarte greșite, atât din pricina slabelor cunoștințe paleografice ale copiștilor moderni, cât și din cauza că de multe ori copiile nu erau executate nemijlocit după original, ci după alte copii. Se pare că acesta e și cazul copiilor din culegerea lui Șincai, unde bunăoară un act al vicevoievodului Dominic și un altul al capitlului din Alba Iulia poartă data greșită de 3 august 1354, în loc de 1358⁷⁸. Este adevărat că, în ceea ce privește colecțiile amintite, majoritatea acestor piese (până la mijlocul sec. al XV-lea) a fost publicată de Fejér în al său *Codex Diplomaticus*, dar de obicei el le-a tipărit cu și mai multe greșeli. De altfel, adeseori el reproduce de două sau mai multe ori același document, după colecții diferite în care acesta poartă date diferite⁷⁹.

În sfârșit, despre numeroase acte dispărute nu mai știm decât din mențiuni sau rezumate păstrate - ca și de altfel multe transumpturi - în alte acte, unele târzii⁸⁰, sau în inventare vechi, bunăoară ale arhivelor mănăstirești⁸¹.

⁷⁷ De ex. doc. 22 ian. 1368 (mandat regal), C, XIV vol. VI (*dupa Iosephus Kemény, Appendix Diplomatarii Transylvanicus* [Apendicele diplomatarului Transilvaniei], D. 3, nr. 73, cu data greșită: 24 mai 1368; 30 martie 1372 (act vicevoievodal) și 4 mai 1377 (mandat regal), DIR, C, XIV, vol. VII (tot după Kemény, *Appendix*, D. 3, nr. 111 și 144, ms. în Arh. ist. a Fil. Acad. R. din Cluj).
⁷⁸ DIR., C, XIV., vol. V (după *Rerum spectantium ad universam gentem Daco-Romanam seu Valachicam summaria collectio ex diversis authoribus facta a Georgio Sinkai de eadem secundum ordinem chronologicum* [Scurtă culegere, din diversi autori, de materiale privitoare la întreg poporul daco-roman sau valah, întocmită în ordine cronologică de Gh. Șincai], vol. II în Biblioteca Fil. Acad. Române din Cluj).

⁷⁹ Două exemple, printre multe altele; doc. 25 apr. <1333-1334>, DIR., c, XIV, vol. III, p. 297 cf. 560 (act publicat în Fejir, VIII, 3, p. 170-171 și VIII, 4, p. 644, greșit 664; mai întâi cu data eronată: 1326, a doua oară fără an); 14 aug. 1375, DIR., C, XIV, vol. VII (publ. în Fejér, IX, 5, o dată, la p. 38-40 cu data corectă și a doua oară la p. 164-165, cu idicarea greșită a anului: 1377).

⁸⁰ Doc. 16 martie 1357, DIR., C, XIV, vol. V, rezumat într-un alt doc. din 1398, iar acesta la rândul său într-un act din 1573; 16 apr. 1368 vol. VI rezumat într-un act din 1509.

⁸¹ Doc. <circa 1169>, rezumat într-un inventar din sec. al XVII-lea, *ibid.*, C, XI-XIII, vol. I, p. 4 urm. Pentru inventare: Giry, I, p. 36.